

روشن‌های رسمی و غیررسمی حل اختلاف در پرونده‌های قتل عمد در ایران*

دکتر محمدابراهیم شمس ناتری**

چکیده

مجازات قتل عمد بر مبنای حقوق کیفری اسلام و قوانین موضوعه ایران قصاص است که با درخواست اولیای دم قابل اجراء است. گرچه این مجازات در قرآن کریم و در زمان حاکمیت پیامبر اکرم (ص) پیش‌بینی گردید، اجراء آن در همان زمان با لحاظ آیات قرآنی مشوق عفو و توصیه‌های پیامبر اکرم (ص) به مصالحه و سازش بسیار نادر بود.

پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) در صورت وقوع قتل عمد غالباً پادرمیانی کرده، با ایجاد مصالحه و سازش ضمن پیشگیری از قصاص، عدالت و دشمنی ناشی از قتل واقع شده را نیز از میان برمی‌داشتند. به همین دلیل در روایاتی از پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) به صورت قابل توجهی توصیه به مصالحه در میان مسلمانان را می‌یابیم.

با توجه به این که مصالحه و ایجاد سازش میان طرفین در جوامع اسلامی یک سنت حسنه تلقی می‌گردد، امروزه در ایران در موارد قابل توجهی این سنت اجرا شده و بزرگان جامعه لزم از ریش سفیدان و اشخاص صاحب نفوذ اجتماعی، بویژه در میان قبایل و عشایر و خانواده‌های مذهبی با پادرمیانی و وساطت، اولیای دم را به سمت و سوی سازش سوق می‌دهند و در نتیجه اقدامات آنان، قصاص قاتل، جای خود را به گذشت معوق یا بلاعوض می‌دهد و در نتیجه عدالت ترمیمی به صورت عملی و اجرایی در این موارد قابل اجراء است.

واژگان کلیدی: قتل عمد، قاتل، حل اختلاف، اولیای دم، قصاص، دیه.

* این مقاله با تفاوت‌هایی ماهوی و شکلی در سمینار بین‌المللی روشن‌های رسمی و غیر رسمی پیشگیری و حل اختلاف در خاورمیانه "Formal and Informal means on Conflict Prevention and resolution in Middle East" در سپتامبر ۲۰۰۴ در کشور آلمان از سوی مؤلف ارائه گردید.

دریافت ۸۳/۸/۳۰؛ پذیرش ۸۳/۱۰/۱

Email:shams @utq.ac.ir

** استادیار گروه حقوق پردیس قم دانشگاه تهران.

مقدمه

قتل عمد به عنوان یکی از شدیدترین جرایم، شدیدترین مجازات را در حقوق اسلام و حقوق کیفری ایران دارد. این مجازات بر طبق آیات قرآن^۱ و روایات صریح (حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۱۹، ص ۳۵-۳۱ و فتویٰ بهنسی، ۱۹۸۳، ص ۷۰-۶۹) قصاص است^۲ که قانونگذار ایران پس از انقلاب اسلامی آن را در قانون راجع به مجازات اسلامی سال ۱۳۶۱ و پس از آن در قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۷۰ پیش بینی کرد.

بر طبق ماده ۲۰۶ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۷۰ شخص هنگامی قاتل عمد تلقی می‌شود که:

الف: او به قصد کشتن کسی وی را به قتل برساند؛

ب: وی مرتکب فعل نوعاً کشنده‌ای نسبت به فرد می‌گردد که منجر به قتل وی بشود، چه قصد کشتن وی را داشته باشد یا خیر؛

ج: گرچه عمل ارتكابی وی نوعاً کشنده نبوده، او با علم به این که آن عمل نسبت به قربانی جرم به سبب بیماری یا صغر یا پیری وی و امثال آن کشنده است، مرتکب آن شده و او را به قتل رسانده باشد.

گرچه مجازات قتل عمد قصاص است (ق.م.ا، ۲۰۵ و ۲۵۷)؛ حال قاتل می‌تواند با تمسک به ابزارهایی که در سیاست جنایی اسلام پیش‌بینی شده‌اند و با مبانی و برنامه‌های

۱. سوره بقره، آیات ۱۷۸ و ۱۷۹: "ای کسانی که ایمان آورده‌اید! در قتل عمد حکم قصاص برای شما پیش بینی شده است ... و برای شما در قصاص حیات و زندگی است؛ ای صاحبان خرد! تا تقوای الهی پیشه گیرید!"؛ سوره مائده، آیه ۴۵: "و ما در آن کتاب (تورات) بر آنان (یهودیان) مقدر ساختیم که نفس در برابر نفس و چشم در برابر چشم و بینی در برابر بینی و گوش در برابر گوش و دندان در مقابل دندان باشد و برای جراحت‌ها نیز قصاص را قرار دادیم."

۲. نظر مشهور این است که مجازات اصلی قتل عمد تنها قصاص است. نظر دیگری وجود دارد که بر مبنای آن مجازات اصلی قتل عمد قصاص و یا دیه در صورت تقاضای اولیای دم می‌باشد، حتی اگر قاتل آن را نپذیرد. نظر دوم که قائل به تغییر مجازات میان قصاص و دیه است، متعلق به فقهای مالکی و شافعی می‌باشد. در این خصوص رک: احمد الخُصری، القصاص - الدیات - العصیان المسلح فی الفقه الاسلامی، قاهره، مکتبه الکلیات الازهریه، ۱۹۷۳.

"عدالت ترمیمی" شباهت‌هایی دارند، از قصاص رهایی یابد.^۱

از آن جاکه قصاص حق اولیای دم مقتول است، آنان می‌توانند با کشتن قاتل تحت شرایط خاص، قصاص را اعمال کنند، کما این که می‌توانند از اجرای قصاص به طور رایگان و یا با اخذ دیه و خون‌بها منصرف گردند (ق.م.ا، ۲۵۷).

برای توضیح و تبیین روش‌های رسمی و غیر رسمی حل اختلاف در پرونده‌های قتل عمد ابتدا باید موقعیت و پیشینه قصاص را بررسی کنیم و پس از آن ابزارهای فوق مورد رسیدگی قرار گیرند.

۱- موقعیت قصاص در طبقه‌بندی مجازات‌ها

"قصاص" یکی از شدیدترین مجازات‌ها در حقوق کیفری ایران و اسلام است. برای تبیین این مجازات، لازم است جایگاه آن در میان سایر مجازات‌ها روشن گردد. مجازات یک جرم یا در شریعت و منابع حقوق اسلامی تعیین می‌گردد و یا توسط حاکم و قانونگذار عرفی. مجازاتی که میزان آن در شریعت تعیین نشده و تعیین آن برعهده حاکم است "مجازات تعزیری" نام دارد که بر اساس شخصیت مجرم و اهمیت جرم و مصلحت قربانی، تعیین می‌گردد (ق.م.ا، ۱۶). بر اساس قول مشهور فقها، مجازات‌های تعزیری از مجازات‌هایی که در منابع فقهی مشخص شده‌اند، معمولاً خفیف‌تر هستند^۲ (صافی، بی‌تا، ص ۳۳؛ فیض، ۱۳۶۸، ص ۱۶۰؛ خمینی، بی‌تا، ص ۶۰۷؛ گرچه فقهای مذاهب سنی قائل به این شده‌اند که مجازات تعزیری می‌تواند حتی اعدام را هم شامل گردد (زحیلی، ۱۹۹۱، ص ۱۰۷۸؛ ابوزهره، بی‌تا، ص ۱۰۸۹؛ فتحی بهنسی، ۱۹۸۳، ص ۱۴۶ و ماوردی، ۱۴۰۶، ص ۲۳۹).

مجازات‌هایی که در شریعت مشخص شده است یا مجازات‌های مربوط به جرایم علیه حیات

۱. گرچه فقها از آیه شریفه: "کتب علیکم القصاص ..." استنباط می‌کنند که مجازات قتل عمد قصاص است؛ این حکم لزوماً حکم منحصر به فرد و ضروری‌الاجرا نیست، بلکه این یک حکم باز دارنده است؛ زیرا این حکم مردم را از ارتکاب قتل عمد باز می‌دارد و در صورت ارتکاب نیز برای اولیای دم الزام آور نمی‌باشد و آن‌ها می‌توانند قاتل را ببخشند. نظریه باز دارندگی و عدم ضرورت می‌تواند از آیه شریفه "و لکم فی القصاص حیاة یا اولی الالباب لکم تتقون" استنباط گردد. رک: محمدبن الحسن الطوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، جلد دوم، بیروت، دار احیاء التراث العربیه، بی‌تا ص ۱۰۰.

۲. التعزیر دون الحد. در این خصوص رک: حر عاملی، وسائل‌الشیعه، ج ۱۸، ص ۴۷۲ و ص ۵۸۳.

و تمامیت جسمانی اشخاص است و یا مربوط به جرایم خاص دیگر. مجازات‌های دسته دوم که مربوط به جرایم خاص است، "مجازات حدی" نام دارند (ق.م.ا، ۱۳) و نوع و مقدار و کیفیت آن‌ها در قرآن کریم یا سنت مشخص شده است؛ مانند مجازات زنا (همان، ۸۲، ۸۳، ۸۷، ۸۸، ۹۰)، شرب خمر (همان، ۱۷۴) و سرقت حدی (همان، ۱۹۸ و ۲۰۱).

جرم علیه حیات و سلامت جسمانی اشخاص یا به صورت عمدی ارتکاب می‌یابد و یا به صورت غیر عمدی. در صورتی که جرایم علیه اشخاص به صورت غیر عمدی ارتکاب یابد مستوجب مجازات دیه (همان، ۱۴) می‌شود؛ در حالی که مجازات این جرایم در صورت عمدی بودن، قصاص می‌باشد (همان، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۵۷ و ۲۶۹).

بنابراین قصاص، مجازات جرایم عمدی علیه حیات و تمامیت جسمانی اشخاص است. در برخی شرایط مجازات قصاص می‌تواند با دیه و خون‌بها جایگزین گردد و این در صورتی است که اولیای دم مقتول با قاتل مصالحه نمایند و یا قصاص قاتل به عللی خاص ممکن نباشد (همان).

گرچه جرایم مستوجب حد یا تعزیر اصولاً دارای جنبه عمومی هستند، جرایم مستوجب قصاص و دیات در متون فقهی دارای جنبه خصوصی می‌باشند و قربانی جرم یا خانواده‌اش بر طبق روایات و دکترین‌های فقهی یا فتوا قدرت و اختیار اجرای مجازات را دارند (حر عاملی، ۱۳۶۷، ص ۳۷-۴۰؛ فتوحی بهنسی، ۱۹۸۳، ص ۶۹-۷۰ و خویی، ۱۹۷۹، ص ۱۸۷).

در عین حال قانونگذار ایران به مصالح عمومی جامعه که با ارتکاب جرم صدمه دیده، توجه خاصی داشته و به این نوع از جرائم نیز جنبه عمومی عطا کرده است. در نتیجه اگر اولیای دم قاتل را مورد بخشش قرار دهند و یا به هر علتی اجرای قصاص ممکن نگردد، قاتل به طور مطلق از مجازات‌های نمی‌یابد؛ بلکه با توجه به مصالح عمومی جامعه به حبس محکوم خواهد شد (ق.م.ا، ۳۰۸ و ۶۱۲).

با توجه به موارد فوق، جرم قتل عمد در حقوق کیفری ایران دو جنبه مستقل خصوصی و عمومی را داراست. بر مبنای جنبه خصوصی آن، خانواده قربانی می‌توانند قصاص را به اجرا گذارند؛ کما این که می‌توانند قاتل را مورد بخشش خویش قرار دهند. البته بر طبق جنبه عمومی جرم، پس از بخشش قاتل توسط اولیای دم، وی باید حبس گردد و این حبس با توجه به منافع و مصالح جامعه، مجازات جایگزین قصاص تلقی می‌گردد (شمس نائری، ۱۳۷۸، ص ۳۷-۱۸۱).

۲- پیشینه قصاص در اسلام

گرچه مجازات قصاص در ادیان آسمانی، در دین یهودیت تأسیس گردید و برخی از آیات و فرازهای عهد عتیق در بردارنده آیات قصاص می‌باشد^۱ و قرآن کریم با صراحت این مطلب را تأیید می‌کند؛ این مجازات در زمان حاکمیت پیامبر اکرم (ص) به عنوان رئیس حکومت اسلامی با نزول آیاتی از قرآن در این خصوص امضا و تأیید گردید^۲ و در نتیجه قصاص به عنوان بخشی از شریعت اسلامی پذیرفته شد.

بر طبق قانون اساسی ایران، قوانین و مقررات نمی‌توانند مغایر با شریعت باشند (قانون اساسی ج.۱، اصل ۴) و از آن جا که مجازات قصاص مبتنی بر شریعت است، حذف آن از قوانین کیفری و جایگزین نمودن مجازات‌های جایگزین مغایر شریعت بوده^۳، در نتیجه بر خلاف قانون اساسی تلقی می‌گردد. به همین دلیل حکومت ایران برغم محکومیت‌های مکرر در اسناد حقوق بشری صادره توسط شورای امنیت سازمان ملل متحد و سازمان‌های بین‌المللی به سبب پیش‌بینی قصاص در قوانین کیفری و اجرای آن در سیستم قضایی، نتوانسته آن را از قوانین کیفری خود حذف و یا آن را تعدیل نماید.

۱. سفر خروج باب ۲۱، آیه ۲۳، سفر تثبیه، باب ۹۹، آیه ۲۱، سفر اعداد، باب ۳۵، آیه ۳۱.

۲. آنچه این مجازات را در دین یهود و اسلام از هم متمایز می‌سازد، قانونی بودن و مشروعیت بخشش قاتل در اسلام و عدم آن در دین یهود است؛ زیرا بر طبق دستورات مذکور در تورات مجازات قتل عمد تنها قصاص است و هیچ جایگزینی برای آن مقرر نشده است، در حالی که بر اساس متون دینی در اسلام، اولیای دم مجازند قاتل را با دریافت خون‌بها و نیز بدون آن مورد بخشش قرار دهند، در این خصوص رک: قدرت الله خسروشاهی، فاسفه قصاص از دیدگاه اسلام، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۰، ص ۳۷-۴۰ و سید صادق المهدی، العقوبات الشرعیة و موقفها من النظام الاجتماعي الاسلامی، الزهراء للاعلام العربی، قاهره، ۱۹۸۷، ص ۷۹.

۳. بر اساس برخی از آیات قرآنی از جمله آیات ۱۷ و ۱۸ سوره جاثیه که مقرر می‌دارد: "ما تو را بر شریعت کامل در امر دین قرار دادیم؛ پس شریعت خدا را پیروی کن و از هوا و هوس کسانی که نمی‌دانند، بیروی مکن. یقیناً آنان تو را به هیچ وجه از خداوند بی‌نیاز نمی‌کنند." و آیه سوم سوره اعراف که مقرر می‌دارد: "[ای مؤمنان!] از آنچه خدا به سوی شما فرستاد پیروی کنید و پیرو دستورات غیر از نباشید و جز خدا را به دوستی مگیرید ... " بر حکومت اسلامی لازم است که شریعت الهی را پیروی کند؛ لذا اگر قانون و مقرراتی که از سوی پارلمان تصویب می‌شود مغایر با شریعت باشد، بر اساس "نظریه بطلان قوانین مغایر با شریعت" این قانون باید غیر معتبر و غیر مشروع تلقی گردد. در این خصوص رک: عبدالقادر عوده، ج ۱، ص ۴۱ الی ۴۶.

۳- وضعیت اجرای قصاص در زمان پیامبر اکرم

با وجود این که پس از نزول آیات تشریح قصاص، این مجازات مشروع و قانونی بوده، آیات از قرآن کریم بر آن تأکید کرده و آن را موجب حیات جامعه معرفی نموده‌اند، اجرای قصاص توسط پیامبر اکرم یا به حکم ایشان بسیار نادر بوده است و کتاب‌های سیره و تاریخ که زندگی پیامبر اکرم و جانشینان آن حضرت را ثبت کرده‌اند، در زمینه اجرای قصاص در طول حکومت آن حضرت و امامت ایشان مطلب اندکی به چشم می‌خورد.

ندرت اجرای قصاص مبتنی بر اموری چند است:

اولین دلیل، توصیه‌های قرآن کریم به اولیای دم جهت عفو قاتل است. بسیار جالب است که قرآن کریم پس از تأکید بر حق قصاص برای اولیای دم مقتول یا برای مجنی علیه، آنان را به بخشش جانی دعوت می‌کند.^۱

لذا صحابه پیامبر اکرم که آیات قصاص را از ایشان شنیده، یا آن را قرائت می‌کردند، به این نکته پی می‌بردند که مصالحه و سازش و بخشش قاتل یا جانی از دیدگاه اسلام بسیار شایسته‌تر از قصاص اوست.

با تعمق در آیات مزبور و آیات دیگری که در قرآن کریم در خصوص بخشش و صلح وجود دارند،^۲ شخص می‌تواند اصل راهنما در قرآن را در خصوص جرایم و مجازات‌ها بیش از قصاص

۱. سوره مائده، آیه ۴۵: "پس هر گاه کسی به جای قصاص به صدقه (دیه) راضی شود، نیکی کرده و کفاره گناه او خواهد شد؛" سوره شورا، آیه ۳۸: "و انتقام بدی بمانند آن بدی است (و نه بیش‌تر) و اگر کسی فرد بدکار را مورد عفو و بخشش قرار داده، میان خود و او اصلاح کرد اجر و پاداش او بر خدا است؛" سوره بقره، آیه ۱۷۸: "ای اهل ایمان حکم قصاص در مورد کشتگان بر شما مقرر گشت ... و چون صاحب خون از قاتل که برادر دینی اوست بخواهد در گذرد، بدون دیه و یا گرفتن دیه، [گذشت] کاری است نیکو. پس دیه را قاتل در کمال رضا و خشنودی ادا کند. در این حکم تخفیف در امر قصاص و رحمت خداوندی است؛" و سوره مائده آیه ۳۲: "و هر که نفسی را حیات بخشد (از مرگ نجات دهد) مثل آن است که همه مردم را حیات بخشیده باشد."

۲. بیش از ۳۵ آیه در قرآن وجود دارد که مردم را دعوت به گذشت و عفو کرده و بیش از ۴۴ آیه نیز مردم را دعوت به صلح و اصلاح میان خودشان می‌نماید از جمله این آیات است: سوره بقره، آیه ۲۱۹: "ای پیامبر! از تو می‌پرسند که چه در راه خدا اتفاق کنند، بگو عفو و بخشش را؛" سوره اعراف، آیه ۱۹۹: "ای رسول! ما طریقه عفو و بخشش پیش‌گیر و به نیکوکاری امر کن و از مردم جاهل روی بگردان؛" سوره شورا، آیه ۴۰: "و انتقام و پاداش بدی، بدی مثل آن است و اگر کسی [فرد بدکار را] عفو کرده، میان خود و او اصلاح نمود، پاداش او بر خدا است؛" و سوره نساء، آیه ۱۲: "... و صلح در هر حال بهتر است ... و اگر درباره یکدیگر نیکویی کرده، پرهیزکار باشید خداوند به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است."

در مصالحه و سازش بیاید.

به عبارت دیگر، گرچه برخی مجازات‌های شدید مانند قصاص^۱ و حدود^۲ در قرآن و سنت پیش‌بینی شده‌اند، هدف اصلی قانونگذار اسلامی در این موارد بیش از آن که اجرای این مجازات‌ها باشد، پیشگیری از ارتکاب جرایم مذکور است؛ چنان که اصلاح مجرم به عنوان یکی دیگر از اهداف تلقی شده است.

اصلاح مجرم در این موارد می‌تواند از طریق مصالحه و سازش از یک طرف و جبران خسارت‌های وارده بر مجنی علیه از سوی دیگر و سرانجام بخشش جانی به وسیله قربانی جرم یا اولیای دم صورت گیرد.^۳ البته این روش در جرایمی امکان پذیر است که حقوق اشخاص را در معرض آسیب قرار می‌دهند، مثل جرایم علیه اشخاص و جرایم علیه اموال. به عبارت دیگر: این روش در جرایمی قابل اجراست که جنبه حق الناسی داشته یا جنبه حق الناسی آن مقدم بر جنبه حق الهی آن باشد؛ اما در جرایم علیه حقوق عمومی و جرایمی که در حقوق اسلامی به عنوان جرایم حق الهی شناخته می‌شوند، اصلاح مجرم از طریق توبه^۴ وی^۴ و جبران صدمات وارده به جامعه صورت می‌گیرد. به همین دلیل است که در زمان حکومت پیامبر اکرم - صل الله علیه و آله - یا امام علی - علیه السلام - برخی از افراد که مرتکب زنا شده بودند و جهت اقرار نزد آنان رفته، تقاضای اعمال مجازات می‌کردند، آن بزرگواران به این مجرمان توصیه می‌کردند که به جای اقرار به گناه توبه کنند و از خدای خود تقاضای بخشش و داشتن یک زندگی سالم در آینده را داشته باشند (شمس ناتری، ۱۳۷۸، ص ۱۹۳-۱۸۸).

بنابراین یکی از اصول راهنما در حقوق کیفری اسلام ویژگی پیشگیرانه و ترمیمی مجازات است، گرچه در موارد و شرایط خاصی نیز این مجازات به اجرا گذاشته می‌شود. بر اساس این

۱. قرآن کریم، سوره بقره، آیات ۱۷۸ و ۱۷۹ و ۱۹۴، سوره مائده آیه ۴۵ و سوره شورا، آیه ۳۸.

۲. قرآن کریم، سوره نور، آیات ۲ و ۴، سوره مائده آیات ۳۳ و ۳۸.

۳. قرآن کریم، سوره شورا، آیات ۴۳ و ۳۹ و سوره بقره، آیه ۱۷۸ و سوره مائده، آیه ۴۵.

۴. بیش از ۵۰ آیه در قرآن درباره توبه وجود دارد که افراد گنهگار را به توبه و پاک شدن از گناه از این طریق دعوت می‌کند. برخی از این آیات به شرح زیر هستند: سوره تحریم، آیه ۸: "ای مؤمنان! به درگاه خدا توبه نصح (با خلوص و دوام کنید) که خداوند گناهانتان را مستور و محو گرداند و شما را در باغ‌های بهشتی که نهرها زیر درختانش جاری است، داخل کند؛" سوره توبه، آیه ۱۰۴: "ای مؤمنان ندانسته‌اند که محققاً خداوند توبه بندگان را می‌پذیرد و خدا صدقه آن‌ها را قبول می‌کند!؛ و البته خداوند بسیار توبه پذیر و مهربان است؛" سوره شورا، آیه ۲۵: "و او است خدایی که توبه بندگان را می‌پذیرد و گناهانشان را می‌بخشد و هر چه می‌کنید، می‌داند."

اصل است که خداوند در آیات قرآنی به مجتی‌علیه یا اولیای دم سفارش کرده است که با جانی سازش کرده، او را مورد بخشش قرار دهند.

ابن عربی عارف نامی جهان اسلام در خصوص آیه شریفه "فمن عفا و اصلح فاجره علی الله" چنین می‌گوید: "پس هر که عفو کند و به صلح گراید، پس اجر او برخدای باشد... پس اجر عفو کننده از قصاص برای مراعات نسل و بقای نوع بر ذمت کرم حق باشد تا او را جنت عطا دهد و عفو ذنوب و مغفرت سیئات او کند (خوارزمی، ۱۳۷۹، ص ۸۳۳). لذا بخشش قاتل، خود جهت حفظ نسل بشر مورد توجه دانشمندان اسلامی بوده است.

دومین امر، روش پیامبر اکرم در پرونده‌های مربوط به قتل عمد و جرح بوده است. در متون مختلفی روایت شده است که پیامبر اکرم پس از قضاوت در پرونده‌های خاص و محکوم کردن جانی، شخصاً برای مصالحه میان طرفین دخالت می‌کرد. او به طور جدی و با تلاش قابل توجه به شخص مجنی‌علیه در جراحات‌ها و یا اولیای دم در موارد قتل عمد بخشش مجرم را پیشنهاد می‌کرد. بنابراین پیامبر اکرم به عنوان میانجی تلاش می‌کرد و غالباً در مصالحه میان طرفین موفق بود. از علل موفقیت پیامبر اکرم در این موارد شخصیت کاریزمای آن حضرت و نیز نفوذ معنوی و سایر ویژگی‌های عالی اخلاقی و روحی آن بزرگوار بوده است.^۱

مردم از پیامبر اکرم و توصیه‌های او پیروی می‌کردند و قربانیان جرم در جراحات‌ها یا اولیای دم در پرونده‌های قتل عمد، پیشنهادهای وی را می‌پذیرفتند. در نتیجه، آن‌ها با بخشش مجرم به طور مجانی یا اخذ خون‌بها از تحقق قصاص پیشگیری می‌کردند.

روایات قابل توجهی بر این روش پیامبر اکرم و فرزندان ایشان دلالت می‌کنند (حر عاملی، ۱۳۶۷، ص ۴۰ - ۳۹، بیهقی، ۱۴۰۶، جلد ۸، ص ۵۵ - ۵۴). در یکی از این روایات آمده است که هیچ پرونده قصاص وجود نداشته مگر این که پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - قبل از هر چیز قربانیان یا اولیای دم را به بخشش جانی توصیه می‌کرد^۲ (بیهقی، ۱۴۰۶، ج ۱۹، ص ۵۴). ابن عربی در موردی که کسی به زعم ولی دم، برادرش را کشته بود و ولی دم قصد اجرای قصاص را داشته، به قول پیامبر استناد می‌کند که فرمود: "اگر او قاتل را بکشد، او نیز ظالمی

۱. سوره قلم، آیه ۴: "و در حقیقت توبه نیکو خلقتی عظیم آراسته شده‌ای" و سوره آل عمران، آیه ۱۵۹: "به سبب رحمت الهی با مردم خوشخو و مهربان گشته‌ای و اگر تندخوی و سخت دل بودی مردم از گرد تو پراکنده می‌شدند. پس از بدی آنان در گذر و برای آنان طلب آموزش کن و در امور جامعه با آنان مشورت کن ...".
 ۲. عن انس بن مالک قال: ما رفع الی رسول الله - صلی الله و علیه و آله - قصاص قطّ الأمر فیه بالعفو.

باشد چون کشنده" (پارسا، ۱۳۶۶، ص ۳۸۵).

بر اساس روایتی دیگر در یک پرونده قتل با این که مظنون پرونده به قتل مقتول اعتراف کرده بود، امام زین العابدین - علیه السلام - از ولی دم عفو قاتل را تقاضا نمود (طبرسی، ۱۴۱۶، ص ۱۷۴)؛ کما این که بر اساس یکی از روایات، پیامبر اکرم - صلی الله علیه وآله -، چندین بار به ولی دم پیشنهاد کرد که قاتل را مورد بخشش خود قرار دهد (بیهقی، ۱۴۰۶، همان، ج ۱۹، ص ۵۵).

با توجه به موارد فوق، در نتیجه آیات قرآنی دال بر حسن بخشش قاتل برغم وجود حق قصاص از یک طرف و دخالت پیامبر اکرم برای ایجاد سازش میان طرفین، می‌توان دریافت که نوعی حرکت قابل نتیجه به سوی عدالت ترمیمی در جامعه اسلامی آن زمان وجود داشته است.

۴- تأثیر روش پیامبر اکرم بر جوامع اسلامی

پس از پیامبر اکرم - صلی الله علیه وآله - دخالت افراد ذی‌نفوذ برای حل اختلاف میان طرفین دعاوی بویژه در موارد قتل و جرح برای عفو جانی به صورت یک حرکت فرهنگی و سنتی شکل گرفت. دخالت افرادی که در جامعه از نفوذ مذهبی یا اجتماعی خاص بر خوردارند، مثل سادات که از نوادگان پیامبر اکرم هستند یا روحانیان که در اقشار مذهبی و جوامع متوسط نفوذ دارند و یا ریش سفیدان که در قبایل و اقشار مختلفی در جوامع شهری و روستایی صاحب نفوذ هستند، در این موارد دخالت می‌کنند، و هر قدر که خانواده ذی‌نفع مذهبی‌تر بوده این مداخلات مؤثرتر بوده است.

امروزه این مداخله نه تنها توسط سازمان‌های غیر حکومتی و اشخاص مستقل صورت می‌گیرد، بلکه حکومت ایران نیز در مواردی برای محدودسازی قصاص به این روش متوسل شده است و ابزاری را در این خصوص مورد استفاده قرار می‌دهد.

۴ - ۱- ابزار حکومتی

امروزه در سیستم قضایی ایران اقدامات برای حل اختلاف در پرونده‌های قتل عمد به دو روش رسمی و غیر رسمی صورت می‌گیرد:

۴-۱-۱- روش‌های رسمی

همسو با سنت مذکور در مباحث قبل، رئیس قوه قضائیه ایران در سال ۱۳۸۱ بخشنامه‌ای^۱ صادر کرد که دادگستری ایران را مکلف می‌سازد تا واحدهای مصالحه و سازش را در تمامی مراکز دادگستری بر پا کنند. وظیفه این واحدها توصیه و پیشنهاد به خانواده‌های مقتولان در پرونده‌های قتل عمد برای بخشش قاتل با دریافت خون‌بها و یا بدون آن می‌باشد. این وظیفه پس از قطعیت حکم قصاص توسط دیوان عالی کشور محقق می‌گردد. بنابراین تمامی احکام قصاص در پرونده‌های قتل عمد پس از قطعیت به واحدهای مصالحه و سازش ارسال می‌گردند و در این واحدها طرفین دعوا می‌توانند نقش فعالی را ایفا کنند. در مواردی این ابزار موفقیت آمیز بوده است و خانواده قربانی جرم قاتل را با تلاش‌های این واحد مورد بخشش قرار داده‌اند.^۲ قابل ذکر است که در چنین مواردی پرداخت خون‌بها به خانواده قربانی ضروری نیست، بلکه اگر قاتل بخواهد قصاص نشود و اولیای دم نیز جز با دریافت خون‌بها حاضر به بخشش نباشند، در چنین صورتی قاتل ملزم به پرداخت آن خواهد بود (ق.م.ا، ۲۵۷).

۴-۱-۲- روش‌های غیر رسمی

اگر خانواده مقتول توصیه‌ها و پیشنهادها را نپذیرفته و بر اعمال قصاص اصرار داشته باشند، پرونده جهت اجرای قصاص به واحد اجرای احکام کیفری ارسال می‌گردد؛ ولی حتی در این لحظه نیز نباید امیدها را از دست داد؛ زیرا هنوز احتمالاتی برای آزادی قاتل و نجات او از قصاص وجود دارد.

یکی از مهم‌ترین فرصت‌ها در زمان قصاص و دقایقی قبل از آن اتفاق می‌افتد. بر طبق مقررات مربوط به اعدام که در سال ۱۳۷۰ به تصویب رسیده است، دادستان یا دادیار اجرای احکام موظف است در صحنه اعدام حاضر شود و دستور اجرای حکم را صادر کند و آن را تحت نظر داشته باشد.^۳ برخی افراد از جمله اولیای دم در آن جا حضور دارند. قبل از اجرای حکم دادستان یا دادیار اجرا ممکن است در سخنرانی کوتاه، علاوه بر مذمت ارتکاب قتل و جنایت و بیان آثار آن، از خانواده قربانی جرم نیز بخش قاتل را طلب می‌کند. راقم این سطور پرونده‌ای را

۱. (بخشنامه شماره ۱/۸۱/۲۱۱۰۷ - ۱/۸۱/۱۱/۱۶ - ۱۳۸۱/۱۱/۱۶ - رئیس قوه قضائیه)

۲. پرونده شماره کلاسه ۵۳۱/۲۶/۷۷ شهرستان قم، که در سال ۸۲ ولی دم گذشت کرد و قاتل به ۵ سال حبس محکوم گردید.

۳. آیین‌نامه نحوه اجرای احکام اعدام و ... مصوب ۱۳۷۰، ماده ۲.

ملاحظه کرده است که طی آن قاضی اجرای حکم به صورتی بسیار زیبا و مؤثر در آخرین دقایق قبل از اعدام سخنانی را بیان نمود که اولیای دم تحت تأثیر آن، سخنان، قاتل را مورد بخشش خود قرار دادند. خلاصه سخنان قاضی این بوده که در این لحظه بخشش جانی لذت‌بخش‌تر از قصاص می‌باشد؛ زیرا دارنده حق قصاص با آوردن جانی به پای دار نشان داده است که او باید کشته شود و ولی دم می‌تواند این حق را اعمال نماید؛ در عین حال او می‌تواند به جانی زندگی جدیدی ببخشد و زندگی مجدد وی مدیون گذشت اولیای دم مقتول می‌باشد که دارندگان حق قصاص هستند.

۴-۲- ابزار غیر حکومتی

با توجه به استدلال‌های گفته شده، مذاکره و ایجاد مصالحه میان طرفین دعوی قتل عمد به عنوان یک سنت اسلامی در میان جوامع اسلامی شایع گردید. این نوع از مداخله می‌تواند قبل از محاکمه و پس از محاکمه و پس از صدور حکم و تا لحظات اجرای حکم انجام گیرد. غالباً اقدامات مصالحه و سازش در این‌گونه موارد به صورت شخصی و سلیقه‌ای و خود جوش و نه به طریقی سازمان یافته و سیستماتیک انجام می‌گردد.

در عین حال در برخی از جوامع این اقدامات به وسیله مؤسسات مدنی انجام می‌پذیرد. برخی اشخاص در این اقدامات به عنوان میانجی حل اختلاف شرکت می‌کنند. این اشخاص افراد متنفذ قبیله یا خانواده یا محل از قبیل سادات، ریش سفیدان و روحانیون هستند. اشخاص دیگری در این مسیر به عنوان تأمین کنندگان امور مالی اقدام می‌کنند. از آن جا که در مواردی اولیای دم مقتول در صورتی عفو قاتل را می‌پذیرند که خون‌بها دریافت کنند، در صورتی که قاتل به سبب فقر و امثال آن از پرداخت خون‌بها عاجز باشد، این تأمین کنندگان مالی با پرداخت مبلغ مورد نظر و نجات قاتل از قصاص می‌توانند او را بخوبی کمک کنند.

از اقدامات حل اختلاف در پرونده‌های قتل عمد که به صورت غیر رسمی و در عین حال قابل توجهی در ایران مورد عمل می‌باشد، می‌توان به آنچه به صورت یک سنت پسندیده در میان برخی از عشایر و قبایل ایرانی رایج است، اشاره کرد.

۱. پرونده‌های به شماره کلاسه ۱۱۴۳/۸/۷۸ و ۲۲۹۵/۸/۸۰ در قسم. در نتیجه میانجیگری و سخنان قاضی اجرای احکام میان طرفین دعوا در قبال ده میلیون تومان دیه، سازش صورت گرفت و با اعمال ماده ۶۱۲ قانون مجازات اسلامی قاتل به ۳ سال حبس محکوم گردید.

این اقدام در میان قبایل و عشایر عرب خوزستان با عنوان "آیین فصل"^۱، در میان عشایر لربختیاری با عنوان "آیین خون بس"^۲ و در میان قبایل و عشایر بلوچ با عنوان "آیین پتر"^۳ توسط مراجع شبه قضایی غیر رسمی صورت می‌گیرد و طی آن در فرایندی قابل توجه، قاتل عمد، به جای قصاص و یا کشته شدن توسط قبیله مقتول تحت شرایط خاصی با پرداخت خون‌بها و مثل آن مورد عفو واقع می‌شود.

چنین اقداماتی در سایر مناطق ایران نیز نسبت به اقشار مختلف جامعه قابل اعمال است. در پرونده‌ای در شهر داراب ایران گرچه قاتل از تبعه افغانستان بود، فرماندار و برخی از مسؤولان شهر مذاکراتی غیر رسمی با اولیای دم مقتول به عمل آوردند و آنان را متقاعد ساختند که قاتل را مورد بخشش قرار دهد. آنان خود خون‌بها را به اولیای دم پرداختند.^۴ در مواردی دیگر نیز این اقدامات موجب این گردید که قاتل با پرداخت دیه توسط خانواده مقتول مورد بخشش قرار گیرد.^۵

یکی دیگر از راه‌های غیر رسمی که به طور نادر واقع می‌شود، هنگامی است که اجرای قصاص به صورت علنی انجام می‌گیرد. این نوع اجرای قصاص گرچه نادر است؛ هنگامی صورت می‌گیرد که قاضی در شرایط ویژه‌ای به دلیل شدت صدمه‌ای که قتل به نظم عمومی وارد کرده، و امثال آن در ضمن صدور حکم به قصاص، علنی بودن اجرای آن را نیز در حکم ذکر می‌کند. گاهی افرادی که در صحنه قصاص جمع شده‌اند، تحت تأثیر شرایطی از خانواده مقتول خواهش می‌کنند که از حق قصاص خود بگذرد. آن‌ها این درخواست را همصدا و به طور دسته جمعی تکرار می‌کنند. در مواردی سرانجام اولیای دم این خواهش را پذیرفته، قاتل را مورد بخشش و عفو قرار داده‌اند.

۱. در این خصوص رک: منصور عطاشنه، فصل در بین عشایر عرب خوزستان، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال تحصیلی ۷۰-۱۳۶۹.

۲. در این خصوص رک: حسن طاهری، بررسی تطبیقی سیاست جنایی مشارکتی گذشته و حال ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، سال تحصیلی ۷۶-۱۳۷۵.

۳. رک: همان.

۴. پرونده خانواده ابوذر خوشحال، علیه خادم حسین غلامی، به شماره کلاسه ۳۳۹/۵/۸۱ در داراب که با دادنامه شماره ۳۱/۸۴۶۱/۱۶ دیوان عالی کشور تأیید گردید.

۵. پرونده‌های به شماره کلاسه ۳۷۱/۲۵/۷۹ و ۳۸۵/۳۵/۸۰ که با گذشت اولیای دم، قاتل به تحمل ۵ سال حبس تعزیری محکوم گردید.

آخرین ابزار غیر رسمی توسط خود قاتل در صحنه اجرای قصاص صورت می‌گیرد. در آخرین لحظات زندگی و به هنگامی که او در معرض قصاص شدن می‌باشد و ناامیدی سراسر وجودش را فرا گرفته است، با واسطه قرار دادن ائمه معصومین و التجا و زاری از خانواده مقتول و اولیای دم می‌خواهد که وی را مورد بخشش قرار دهند. در مواردی این التجا و زاری مؤثر واقع شده، در آخرین لحظات وی را با شرط اخذ دیه و یا بدون آن آزاد می‌کنند.^۱

قابل ذکر است که گرچه با اعمال مکانیزم‌های فوق شخص قاتل ممکن است از قصاص نجات یابد، این بدین معنا نیست که او مطلقاً مجازات نشود. در چنین مواردی با بخشش اولیای دم جنبه خصوصی جرم منتفی شده، اما جنبه عمومی جرم با صدور حکم به سه تا ده سال حبس به اجرا گذارده می‌شود (ق.م.ا، ۲۰۸ و ۶۱۲).

نتیجه

با توجه به موارد فوق معلوم می‌گردد که گرچه در حقوق کیفری اسلام حق و قصاص در قرآن کریم و روایات برای اولیای دم پیش‌بینی شده است؛ اولاً؛ در کنار همین حق پیش‌بینی شده و بیش از آن به عفو و بخشش جانی توصیه شده است. ثانیاً؛ در سیره پیامبر اکرم و ائمه معصومین نیز نه تنها اجرای قصاص ثبت نشده، بلکه توصیه‌های مکرر پیامبر اکرم (ص) به مصالحه و سازش میان طرفین در این خصوص قابل ملاحظه است؛ ضمن این که خود ایشان در موارد متعددی به عنوان میانجی گر و اصلاح کننده فیما بین طرفین اقدام می‌نمودند. علاوه بر این به عنوان یک سنت حسنه در قبایل و ملیت‌های مختلف روش‌هایی برای حل اختلاف در موارد قتل عمدی وجود دارد که همه این موارد نشان می‌دهد که شارع مقدس بیش از این که به انتقام از قاتل نظر داشته باشد، به ترمیم وضعیت بازماندگان مقتول نظر داشته؛ لذا این حق را برای آنان محفوظ داشته که در صورتی که بخواهند جانی را به هر صورتی مورد بخشش قرار دهند، این بخشش نافذ باشد.

اقدامات رسمی و غیررسمی قانونگذار و دستگاه قضایی ایران نیز در همین جهت و نیز در جهت حرکت به سوی عدالت ترمیمی قابل توجیه است.

حال که در سیاست کیفری اسلام، قصاص به عنوان تنها مجازات قاتل و تنها راه حل

۱. مؤلف در این زمینه فیلم چند دقیقه‌ای را که از مرکز آموزش قوه قضائیه در قم تهیه کرده بود، در سمینار به نمایش گذارد که مورد استقبال حاضران قرار گرفت.

پرونده‌های قتل عمدی پیش‌بینی نشده است، و راه‌های مختلفی جهت حل پرونده‌های قصاصی ایجاد مصالحه و سازش میان طرفین قابل تصور و اجرا می‌باشد، شایسته است قانونگذار ایران و دستگاه قضایی تدابیر معقول و منطقی را متناسب با فرهنگ اسلامی - ایرانی، جهت تقلیل قصاص در جامعه اندیشیده و از این طریق علاوه بر اجرای سنت پیامبر اکرم (ص) در ایجاد مصالحه میان مردم، از بار اقدامات محکوم شده بین‌المللی ناشی از اجرای مجازات قصاص نیز بکاهند.

مآخذ

- ۱- قرآن کریم با ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.
- ۲- الحصری، احمد؛ القصاص، الدیات، العصیان المسلح فی الفقه الاسلامی (قاهره، مکتبه کلیات الازهریه، ۱۹۷۳ م).
- ۳- ابوزهره، محمد؛ الجرمه (بیروت، دارالفکر العربی، بی تا).
- ۴- المهدی، سید صادق؛ العقوبات الشرعیه و موقفها من النظام الاجتماعی الاسلامی (قاهره، الزهرا للاعلام العربی، ۱۹۸۷ هـ ق).
- ۵- ابن قدامه، عبدالله بن احمد؛ المغنی و الشرح الکبیر، ج ۹ (بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۹).
- ۶- بیهقی، احمد بن حسین؛ السنن الکبری، جلد ۸ (بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۶).
- ۷- پارسا، خواجه محمد؛ شرح فصوص الحکم، تصحیح دکتر جلیل مسگرنژاد (تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶).
- ۸- حر عاملی، محمد حسن، وسایل الشیعہ، جلد ۱۹ (تهران المکتبه الاسلامیه، ۱۳۶۷ هـ ش).
- ۹- خویی، ابولقاسم؛ مبانی تکمله المنهاج، جلد ۲ (چاپ دوم: قم، المطبعه العلمیه، ۱۹۷۹ م).
- ۱۰- خسروشاهی، قدرت‌الله؛ فلسفه قصاص از دیدگاه اسلام (قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۰ هـ ش).
- ۱۱- خوارزمی، تاج الدین حسین؛ شرح فصوص الحکم، تحقیق آیت‌الله حسن زاده‌آملی (قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ هـ ش).
- ۱۲- زحیلی، وهبه؛ العقوبات الشرعیه والاقضیه والشهادات، جلد ۴ (منشورات کلیه الدعوه الاسلامیه لجماهیریه العظمی، ۱۹۹۱ م).
- ۱۳- شمس‌ناتری، محمدابراهیم؛ بررسی تطبیقی مجازات اعدام (قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸ هـ ش).
- ۱۴- صافی گلپایگانی، لطف‌الله؛ التعزیر (قم، مؤسسه النشر الاسلامی [بی تا]).
- ۱۵- طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن (جلد دوم: بیروت، داراحیاء التراث الازهریه، ۱۹۷۳ م).
- ۱۶- طبرسی، احمد بن علی؛ الاحتجاج (قم، انتشارات اسوه، ۱۴۱۶ هـ ق).

- ۱۷- طاهری، حسن؛ بررسی تطبیقی سیاست جنایی مشارکتی گذشته و حال ایران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، سال تحصیلی ۱۳۷۶-۱۳۷۵ ه.ش.
- ۱۸- عوده، عبدالقادر؛ التشریح الجنائی الاسلامی، مقارنا بالقانون الوضعی (بیروت، دارالکاتب العربی، بی‌تا).
- ۱۹- عطاشنه، منصور؛ فصل در بین عشایر عرب خوزستان، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال تحصیلی ۱۳۶۹-۷۰ ه.ش.
- ۲۰- فتحی بهنسی، احمد؛ العقوبات فی الفقه الاسلامی (چاپ دوم؛ بیروت، دارالرائد العربی، ۱۹۸۳ م).
- ۲۱- فیض، علی‌رضا؛ مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام (تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ه.ش).
- ۲۲- موسوی‌خمینی، روح‌الله؛ تحریرالوسیله، ج ۲ (نجف‌اشرف، مطبوعه الاداب، [بی‌تا]).
- ۲۳- ماوردی، علی‌بن‌محمد؛ الاحکام السلطانیة (چاپ دوم؛ قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۶).
- ۲۴- بخشنامه شماره ۱/۸۱/۲۱۰۷ تاریخ ۱۶/۱۱/۸۱ قوه قضائیه.
- ۲۵- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
- ۲۶- قانون مجازات اسلامی، مصوب ۱۳۷۰ ه.ش.
- ۲۷- آیین‌نامه نحوه اجرای حکم اعدام و ... ۱۳۷۰ ه.ش.